

A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS PSZICHOLÓGIAI PROBLÉMÁI

A társadalmi átrétegződést a szociológia olyan folyamatnak írja le, amely során az egyén vagy egyének csoportja a történelmileg meghatározott társadalmi strukturában, az azt realizáló hierarchia rétegződésében az egyik társadalmi csoportból saját aktivitása vagy a társadalom összmozgása következtében átkerül egy másik társadalmi csoportba. /1/

E definíció hagyományos jelentését megkérdőjelezte benem egy jelenség, mely társadalmunkban széles körben fellelhető, és különösen szembetűnő azoknál az embereknél, akik életük körülményeinek radikális megváltoztatásán kísérleteznek, kilépnek társadalmi rétegekből, és belekerülnek egy ujba, új lakóhelyet és új munkahelyet választanak, s mégis amiért mindezt tették, nem válik valósággá.

Munkásszálláson élő, többnyire paraszt származású fiatal textilmunkásnők életének alakulásával, városba költözésük indítékaiival, új életmódjuk megtanulásának körülményeivel ismerkedhettem meg egy közel három évig tartó közművelődési kísérlet során, melyet a Népművelési Intézet kutatási programja keretében R.Mátyus Alicevel együtt a Kelenföldi Textilművekben végeztünk. Azzal kísérleteztünk, hogy megvalósítható-e a lányok életmódja és az ebbe integrálható művészeti alkotások szintézise? A kísérlet és kutatás számtalan tanulsága közül éppen a fent jelzett jelenség vitte legtovább a gondolatokat, és vetett fel új összefüggéseket a pszichológia oldaláról az átrétegződés természetét illetően.

Hiányérzetemet az a szakadék váltotta ki, melyet e fiatal emberek által vállalt feladat, az új életbe való beleszerveződés óriási terhei és személyiségük fejlődése szempontjából várható haszon között láttam. Feltűnő volt az, hogy mozgásukkal ugyan személyes életkörülményeiken alapvetően változtattak, társadalmi réteget váltottak, azonban személyiségükben, magatartásukban mégsem következtek be olyan változások, amelyek azt jeleznék, hogy nagyobb befolyással lennének életük alakítására, mint előző társadalmi rétegükben voltak. Az átrétegződést nem követte személyiségüknek olyan átalakulása, ami azt eredményezte volna, hogy új közegükben, társadalmi csoportjukban nem csupán a hagyományok, szokások, értékek, ideológiák átvételével, a normatív életmódba való beletanulással lesznek jelen, hanem saját életkörülményeik maguk által való meghatározására is törekedve új csoportjuk hagyományait saját szempontjaikkal gazdagítják. Ez utóbbi hiánya személyiségfejlődésük megrekedésére utal, az új csoportnak való teljes kiszolgáltatottságot jelent, mozgásuk pedig, bár legyen csoportos, nem eredményez a társadalomban lényegi strukturális változásokat.

Fejlődésük megrekedésének okait kutatva számtalan objektív, új életkörülményeikben, viszonyaikban fellelhető tényezőt sikerült azonosítani, amelyek bizonyosan hozzájárulnak ahhoz, hogy az általuk megvalósított átrétegződés nem eredményezi személyiségük kiteljesedését, önmaguk felelős irányítását, ennél fogva nem is jelenthet valódi társadalmi felemelkedést.^{/2/} Kudarcauk okainak azonosítása során vált világossá, hogy a szociológia kínálta definíció, valamint általában a közgondolkodásunkban élő fogalom a társadalmi átrétegződésről, a társadalmi mobilitásról nem egyértelmű, ezért nem képezheti a vele összefüggő pszichológiai problémák kifejtésének megbízható kiindulási pontját. Szükséges e fogalom alapját képező társadalmi mozgások, a hozzá tapadó ideológiák és a vele kapcsolatban felmerülő pszichológiai problémák megoldási kísérleteinek rövid történeti elemzése ahhoz, hogy megértsük, társadalmunkban miért nem használható e fogalom az

egyének vagy csoportok társadalmi felemelkedésének szinonimájaként, illetőleg milyen új tartalom esetén jelentheti mégis ezt.

A társadalom rétegei közötti mozgás eszméje a hatalomra kerülő polgári társadalom vívmánya volt, tömegessé válását a kapitalista termelés elterjedése tette lehetővé. Ez a mozgás, felszabadító jellege mellett, hamarosan felvetette azokat a társadalmi problémákat is, amelyek a tradíciók feladásából, az értékek nivellálódásából, az előzőleg merev határokkal elválasztott közösségek, társadalmi egységek felbomlásából következtek. A mozgást megvalósító egyénekre ugyanis óriási pszichikus és erkölcsi teherként nehezedett előző társadalmi csoportjukból való kilépés vagy kikerülés. A két lét határán kikerülhetetlenül előállt a kérdés: vagy képesek belerendeződni abba a világba, amelyet többek között saját mozgásuk hozott létre, vagy erre képtelenek és vesztesei lesznek a sorsnak, pusztulásnak adják magukat.

A széthulló feudális társadalom legkülönbözőbb rétegei számára vetődött fel ez az alapkérdés, és e konfliktushoz való viszonyulás termelte tömegessé az olyan magatartásformákat, amelyek annak előtte kuriózumoknak, kivételes tettnek számítottak. A területi mozgás felszabadítása megszülte a városba áramlást; a kivándorlást; a vallási-erkölcsi értékek nivellálódása lehetővé tette a válást, a gyermekáldás csökkenését, megnövelte a bűnözést és az öngyilkosságot, meggyökerezette a cinizmust; a társadalmi csoportokból való kiszorulás kitermelte a magányosságot; a két különböző társadalmi csoporttól való függőség általánossá tette a neurózist, megnövelte a mentális betegek számát. E mozgás új magatartásformákat is produkált: a konformizmust, és a törtető karrierizmust.

A piac mozgást, társadalmi emelkedést lehetővé tevő rendszere minden pszichés próbatétel ellenére a polgárság felvirágzásának lett eszköze, ami ezzel együtt más néprétegek új módi elnyomatását és kizsákmányolását alapozta meg. A tőkekoncentráció következtében létrejövő monopol-helyzet úgy kez-

dett működni, mint annak előtte az előjog, bármennyire is hirdette ez a társadalom a mindenki számára meglévő - piac közvetítette - esély egyenlőséget.^{/3/}

A szocializmus győzelme új helyzetet teremtett a fejlett kapitalista társadalmakban. A megvalósult új rend - a kapitalizmus érlelte ellenpélda - megingatta a tőke uralmát. Reális alternatívaként vetítette a társadalmak elnyomott osztályai elé a szocializmus lehetőségét. Alig valamivel ennek az új társadalomnak a megszüllődulása után indultak meg a 20-as években azok a kutatások és jelentek meg az első rendszere-
sebb munkák - mindenekelőtt P.Sorokin műve^{/4/} - a kapitalista társadalom strukturájáról és a társadalmi mobilitásról, amelyek lényegében alapot képeztek annak a némileg ellankadó ideológiának a felújításához, amely az emberi szabadság korlátlan lehetőségeként tüntette fel a kapitalista rendet. Különböző szociológiai mutatók segítségével igyekeztek kimutatni a kapitalista társadalom nyitott, rugalmas jellegét.^{/5/} A későbbiekben ugyancsak ez az ideológia fogalmaztatta meg a polgári társadalom tudósok jó részével azt a tételt, hogy a kapitalista társadalomban az általános életszínvonal olyanmire megemelkedett, hogy az iskola - mint a társadalmi emelkedés legfontosabb csatornája - már mindenki számára elérhető.^{/6/}

Ez az ideológia azonban nem oldotta meg a társadalmi mobilitással kapcsolatosan felmerülő pszichológiai problémákat. Az időközben egyre inkább megerősödő pszichológia viszont különböző diagnosztikai és terápiás eljárásaival ígért bizonyosfajta lehetőséget e nehézségek felszámolására. Különösen nagy hatása volt Freud korai munkássága, aki a neurózis-kutatás és gyógyítása során feltárta a személyiség belső világát, amely - feltevése szerint - magában foglalja az ősi, öröklött kész-
tetések tárházát, a gyermekkor során a személyiségbe épülő cenzort, amely szemben áll e készzetekkel, és a mindkettőt reguláló én-t, amely a tudatos szabályozásnak az eszköze, és amely hol a cenzornak enged /ekkor elfojtja az ősi készzetést és neurózist fejleszt ki/, hol meg az ősi készzetéseknek, el-

fojtott törekvéseknek ad teret /ekkor a mentális betegségek, pszichózis, kriminalitás lesz az ur/.^{17/}

A társadalmi csoportok szinte önálló kis társadalmak a maguk cenzorikus rendszerével. Ha az egyén az egyikből átlép a másikba, akkor új cenzort kell magába építenie. A folyamat belépése tárgyát képező csoport fogja irányítani, neki pedig teljes mértékben alá kell rendelődnie ennek az irányításnak.

Az individuál pszichológia és az időközben kifejlődő szociálpszichológia szempontjaikat éppen a folyamatban tudták egyesíteni; ebből a szintézisre törekvésekből fejlődött ki a szocializáció kutatása. A szociálpszichológia a csoportok, a csoportközi viszonyok kutatásával ugyanis felvetette az eltérő normativitás kérdését, azt, hogy az egyén változó társadalmi csoportjainak normatív rendszerei között meglevő ellentmondásokkal hogyan képes megbirkózni, vagyis a cenzor áttanulásának problémájával szembenézni, s így lényegében készen állt a mobilitásból eredő pszichés bajok orvoslására is alkalmas elmélet és gyakorlat: a csoportterápia.

A tudomány eszközével való védekezés mögött a kapitalista társadalom vezetőinek alapvető érdekei húzódnak, ugyanis bizonyos mértékű mobilitást szükséges biztosítaniuk, hiszen így olyan ideológiát tarthatnak életben, ami egyfelől a magas posztokon levők hatalmát igazolja /mint becsületes, jóra való emberré törekvés gyümölcsét/, másfelől örök vonzerőként működik a lehetőség nélküliek számára.

Közgondolkodásunkra is hat ez az ideológia, hiszen a mobilitás fogalmát a kapitalista társadalmi rend értékelési kritériumai alapján fogalmazzuk meg, mutatóit pedig összevethetőnek tartjuk.^{18/} Ebben az eljárásban logikai hiba van. Szemléletünkben él az a hagyományos képzet, hogy a társadalmi felemelkedés anyagi-jóléti javulással, képzettség növekedésével, kulturális színvonalemelkedéssel, a társadalmi-foglalkozási hierarchiában való emelkedéssel azonos.^{19/} Ezért a mobilitást

a tulajdonhoz fűződő viszony változásával, vagy a munka jellegének megváltozásával igyekszünk megragadni. Bárhogyan is fogalmazzunk, bevezetőmben felvetett problémára nem találunk megoldást: a hagyományosan értelmezett mobilitás csak olyan mozgást jelöl, amely nem eredményez strukturális változást, holott a fogalom ezt is jelölni szándékozik.

Szocialista viszonyok között a társadalmi mobilitást a szocializmusra specifikusan jellemző alapvető viszony, a szocialista termelési viszony alapján határozhatjuk meg. Csak e viszonyban történt változás eredményezheti a személyiség teljes értékű fejlődését.

A szocialista termelési viszony lényege Kolosi Tamást^{/10/} idézve: a társadalmilag megtermelt többletermék termelése és elosztása feletti rendelkezés. A piac "demokratizmusával" szemben a társadalmilag megtermelt többletermék termelése és elosztása feletti rendelkezés demokratizmusa áll társadalmunk programjában.

A programban megfogalmazott demokratizmus - a társadalmunk gyökeres átalakulása ellenére - nem jelentett rögtön a társadalmi gyakorlatban, az emberi magatartásokban realizált demokráciát. A marxizmus klasszikusai erre felhívták a figyelmet, s meglehetősen hosszú folyamat "aprómunkájának" termékeként vetítették elénk.^{/11/} Hogy mennyire nem automatikusan bekövetkező változás ez, azt leginkább a szocialista termelési mód, illetve ennek történelmi alakváltozásai következtében kialakult kettős termelési struktura léte, ennek a társadalmi szervezetekre gyakorolt hatása bizonyítja. Mi ez a kettős struktura?

A társadalom egész jellegét, az alapstrukturát a szocialista termelőtevékenység határozza meg az irányítása és ellenőrzése alá vont egyéb tevékenységekkel, döntően szocialista termelési viszonyokkal. Ez lényegében az állami és szövetkezeti szektor. A másodlagos struktura ezen az össztársadalmi termelésen kívül eső termelőtevékenységek összessége, a ma-

guk terméktöbblettelével. Intézményes típusa a magán-kisáruteremelés. Az előbbieken az egyének közvetlenül vagy megfelelő közvetítésekén keresztül lehetősége nyílik - társadalmi rétegtől és pozíciójától függetlenül - befolyással lenni az össztársadalmilag megtermelt többlettermék termelésére és elosztására, míg az utóbbiban kizárólag csak a maga megtermelte többlettermék előállítására és elosztására felelt gyakorolható kontrollt, s nem képes lényeges hatást sem közvetlen, sem közvetett módon gyakorolni az elsődleges struktúra viszonyaira.

E kettős struktúra kialakulása eredményezte azt, hogy az emberek különböző mértékben vannak jelen a társadalmilag megtermelt többlettermék termelése és elosztása feletti rendelkezésben. /12/

A szocializmusban adekvát mobilitás fogalmát a fentiek alapján hipotetikusán aszerint fogalmazzuk meg, hogy megnyit és mit képes megragadni abból a változásból, ami az egyén vagy csoport helyzetében bekövetkezik a társadalmilag megtermelt többlettermék termelése és elosztása feletti rendelkezés mértékében. Kritériuma tehát a döntési szférához viszonyított helyzetváltozás. Ez a kritérium társadalmunk szervezeteiben, azon belül pedig a különböző szinteken mindig élesen ketté osztja az embereket; azokra, akiknek van befolyásuk a döntésekre, és azokra, akiknek semmiféle befolyásuk sincs. /A döntés-befolyásolás differenciált kezelése érdekében nemcsak a hivatalosan kinevezett vezetők hatását kell figyelembe venni, hanem mindenkiét, akinek ténylegesen van hatása a dolgok menetére, posztoktól függetlenül./

A textilmunkásnők csoportjában a három év alatt alig találkoztam olyan magatartással, amely ennek a mozgásnak /a tényleges mobilitás/ meglétére utalt volna, holott nagyüzemi munkássá válásuk folyamatát kísérhettem nyomon. Vállalatuktól való kettős függőségük - az üzem ad nekik munkát és szállást - oly mértékben megköti mozgáslehetőségeiket, cselekvési szabadságukat, hogy a felmerülő konfliktusra vagy az elvtelen

konformizmus, vagy e csak-azért-is lázadás jelenti többségük számára a megoldást, és nem a konstruktív, viszonyaik megváltoztatását elérni tudó magatartás.^{13/} Régi társadalmi közegükben megszokott viselkedési és viszonyulási módjaikhoz térnek vissza. Megváltozott életkörülményeik, új társadalmi rétegbe tartozásuk önmagában nem hozta meg előző magatartásuk felszámolását. Nem lépnek előre abban a vonatkozásban sem, hogy növekedne befolyásuk termelő tevékenységük vagy szállói körülményeik meghatározásában.

A mobilitás fogalmának tisztázása után fennmarad a kérdés: melyek azok a társadalmi csoportok, amelyek között az átrétegződés zajlik?

A kérdés a társadalmi mobilitás rendkívül összetett jellegére utal, de ez nem eredményezheti azt, hogy lényegi meghatározóját relativizáljuk, és hogy a szocialista viszonyok között ne a döntések demokratizálódási folyamataként vizsgáljuk ezt a jelenséget.

A fenti módon felfogott mobilitás nehezen megfogható jelenség, hiszen nehezen egyesíthetők a különböző tevékenységeket folytató társadalmi szervezetek azon pozíciói, amelyek a döntés szempontjából azonosak, s így egy kategóriát alkotnak. Ugy tűnik, hogy a szociális egységeket vizsgáló szociálpszichológia analitikus eszközeivel mégis képes a termelés célkitűzése és a többlettermék elosztása feletti rendelkezés mértéke szerint elkülöníteni pozíciókat minden szervezeti szinten.

Ezen elkülönített pozíciók betöltői képeznek egy-egy kategóriát, egy-egy társadalmi csoportot, ezek determinációját metszi át a munkamegosztásban elfoglalt hely és a tulajdonviszony hatása.

A társadalom fejlődése szempontjából kritikus mozgás a szocialista szervezeteken belül történik. Az a változás, amely a döntést még közvetett formában sem gyakorló ember vagy csoport eddigtől eltérő cselekedete, elszánt tette következtében kialakul, az adott döntési szinten nehezen megragadható

folyamat, mert a döntést ily módon meghatározók kategóriája nem feltétlenül fedi az intézményesen kinevezett és felruházott döntéshozókat, annál lényegesen nagyobb tábor. Viszont mégis sok esetben ezek a nem intézményesülő mozgások eredményezik azt, hogy szervezeti átalakulásra, a termelés feltételeinek, a jövedelemstruktúrájának átrendezésére kerül sor.^{/14/}

A mobilitást a pszichológián belül elsősorban az a törekvés képes megragadni, amely az egyént és a társadalmat dialektikus kölcsönhatásukban vizsgálja és a konkrét személyiség, valamint a konkrét szervezeti alakzat átalakulását egységes folyamatként értelmezi. Ennek a tudományos megközelítési módnak ad keretet a pszicho-ökonómia, amely a személyiség vizsgálatában a pszichológiai /a személyiség pszichikus struktúrái/ és az ökonómiai /az általa végzett alaptevékenység minősége és szervezeti struktúrája/ aspektusokat együttesen igyekszik érvényesíteni, azon megfontolás alapján, hogy a személyiséget csakis alapvető meghatározója, az ember fajspecifikus tevékenysége, a termelő tevékenység, ill. az erre mintázódó társadalmilag szervezett munka elemzéséből kiindulva érthetjük meg.^{/15/}

Az előzőekben hipotetikusán megfogalmazott mobilitás jelentéktelen eseménynek tűnhet, hiszen életmódváltozással, anyagi javakkal nem igen mérhető, pedig azt a hallatlanul fontos mozzanatot realizálja, amely a szocialista szervezetek fejlődésének alapkérdése: hogyan válhat születésével még jelentősen meghatározott /lásd pl. kulturális környezet/ helyzete ellenére a személy a társadalmi szervezetek közvetítésével önmaga felszabadítójává a társadalom objektív fejlődési tendenciájának megvalósítása során?

A szocialista viszonyok között adekvát mobilitásról a pszichológia azt állapíthatja meg, hogy alapmechanizmusát tekintve megegyező azzal a mozgással, ami a személyiség kialakulását és fejlődését lehetővé teszi az ontogenezis során.

Az emberi egyed szociális alakzatokban, történelmileg és társadalmilag meghatározott emberi együttesekben fejti ki fajspecifikus tevékenységét; a munkát, s mielőtt idáig eljutna, ugyancsak hasonló módon meghatározott egységekben készül erre a feladatra. A specifikusan emberi alapszükséglet hipotézise^{/16/} alapján a személyiség fejlődése olyan folyamat, amely a fejlődésnek keretet adó szociális alakzatokban bekövetkező válságok és ezekben hozott döntések során mind az alakzat, mind a személyiség átstrukturálódásához vezet.

A személyiségfejlődés és társadalmi mobilitás központi pszichikus közvetítő mechanizmusa a szociális kategrozáció.^{/17/} Ez a fogalom a pszicho-ökonómiai értelmezés szerint azt a jelenséget ragadja meg, amelynek során az egyén a számára fejlődési keretül szolgáló szociális alakzatban jelenléti módját, az ott végzendő alaptevékenységben pozícióját oly módon határozza meg, hogy akciójával az alakzat történelmileg beérett fejlődési mozgását realizálja: vagy ő maga lesz az, aki kijelöli az alaptevékenység szerveződési elvét, vagy a már kialakult viszonyokat megkérdőjelezve ezek új elrendezésének kísérletével lép fel. Ez a folyamat nem mehet végbe azonosítás, identifikáció útján, hanem csak kategorikus tettel, valódi strukturaalakítással, aminek következményei vannak: az előzményekhez képest a folytatás másmilyen lesz. /Lásd: Prémium c. film/

Mai tapasztalataink szerint kevés lehetőség nyílik és kevés ilyen típusú mozgás realizálódik társadalmunk szervezeteiben.

Mi lehet az oka a keresett társadalmi mozgás oly ritkaságának? A kérdést alaposabban megvizsgálva láthatjuk, hogy sajátos ellentmondással van dolgunk. Ha a személyiség mozgását végsősoron a társadalmi szervezet aktuális viszonyai és történeti mozgása határozza meg, akkor hogy lehet az, hogy a történeti mozgás viszont a személyiség aktivitása nélkül nem jön létre?

A személyiségnek attól nyílik lehetősége mozgásra, hogy spontán akciói beérett strukturális változásokkal esnek egybe. Ezért a személyiséget éppen azon viszonyai mozgósítják leginkább, amelyeket ő maga határoz meg, és minél inkább van erre lehetősége, annál jobban aktivizálódik. A fejlődési tendenciákat tehát előzőleg meg kell termelni ahhoz, hogy azután realizálni lehessen. A pszicho-ökonómiai értelmezés szerint az ember szükségleteit fajspecifikus tevékenysége, a munkatevékenység folytatása során termeli, majd bővítetten ujratermeli, és minden öröklött, veleszületett indítékát e folyamatban humanizálja.^{/18/} A mobilitás szükséglete is ebben a folyamatban termelődik, méghozzá azon az alapon, hogy az egyén az általa folytatott tevékenységbe mennyire képes bevonni e tevékenység célkitűzése és termékének felhasználása feletti rendelkezés mozzanatát. Minél inkább hatással tud lenni erre, annál erőteljesebbé válik mobilitás-szükséglete. A kapitalista munkamegosztás örökségként jelenlegi viszonyainkra áthagyományozódó munkamegosztás fékezi ennek termelődését, mert igen kevés munkánál teszi lehetővé ezt a fajta kontrollt.^{/19/} Történelmi okoknál fogva beszűkültek és sok esetben formálisá váltak azok a fórumok, ahol ezek a mozzanatok a közösség közvetítésével kontrollálhatók.^{/20/} E helyzet következtében viszont megerősödött és kompenzálásként működik a másodlagos struktúra tevékenységeinek rendszere, amelyekben az egyén erre a két mozzanatra teljes mértékben képes kiterjeszteni ellenőrzését, /fusizás, háztáji gazdaság művelése, a hétfégi telek divatja stb./^{/21/}

A mobilitás szükségletének hiányos termelődésének másik fontos meghatározója a tudás vagy inkább a képzettség priviligizálása. A képzettségben való előre mozgás nagyobb vonzerőt képes gyakorolni az egyénekre és valójában a társadalom egészére is, mint a társadalmi-politikai aktivitás. Ma még a magasabb képzettség megszerzése nagyobb jelentőségű, mint alacsonyabb presztizsű szakmában - nem kinevezéssel - a döntési szférába kerülés. Az utóbbinak nincs jól mérhető, összehasonlításokra alapot adó értékelési dimenziója. A hibás orientáció - ahogyan az anyagiak gyűjtése is - az öröklött

társadalmi különbségeket konzerválja, illetve ujratermeli. A mobilitás nehézségeinek megértéséhez a pszichológia számára ismerősebb körülményeket is számításba kell venni: a személyiség kialakulásának azon nevelési, szocializációs kerekeit, amelyekben a kategorizáció mechanizmusa megalapozódik: a családot, az iskolát és más fontos egységeket. Ezek felépítettsége, belső viszonyaik - a tulajdonviszonyok paradigmája^{/22/} értelmében azonos elvek szerint építkeznek a társadalom termelő tevékenységet folytató alakzataival - nem kedveznek a pszichikus mechanizmus kialakulásának, illetve a kedvező feltételek egyenlőtlenül oszlanak el a társadalom tagjai között. Nincsenek kimunkálva azok az eszközök, amik segítségével ezen a helyzeten változtatni lehetne. E feltételek között a szocializálódó egyén választási alternatívái között lényegesen kevesebb a forradalmasító, átrendeződésre törekvő megoldás, mint a viszonyokat elfogadó, konformis és a személyes boldogulásra orientálódó döntés. Például a szövölányok paraszti családokban nőttek fel, s bármennyire is átalakultak e családok társadalmunkban, éppen a kettős gazdasági struktúra következtében nagy mértékben megőrizték azokat a viszonyokat, amelyeket még patriarchális hagyományokként örököltek magatartásukban, szokásokban, gondolkodásban, értékekben. A fiatalok számára ez a hagyomány, szokás és értékrend merev korlátként jelentkezik. Tehetetlenségük miatt azt élik át, hogy sem a családban, sem munkájukban, sem társaik között nem képesek értelmes változást előidézni.^{/23/} Nem tudatosul bennük, hogy tehetetlenségük abból adódik, hogy sem a család, sem a mezőgazdasági termelés szervezeteinek döntési rendszerébe nem képesek meghatározó módon bejutni, - így inkább elvándorolnak.

A mobilitás, mivel jelenleg nem tömeges, az egyén számára meglehetősen nagy kockázattal jár. A döntési szférában levők védik érdekeiket az új szempontokkal szemben, a döntési szférába való bekerülési tendenciákat igyekeznek kiiktatni, semlegesíteni. Valóságos mozgásra csak akkor van tehát lehetőség, ha mind a döntési szférában levők, mind azon kívül állók, de abba bekerülni törekvők olyan pillanatban találkoz-

nak, amikor mindkét póluson megértek a feltételek arra, hogy közösen a szervezeti szint viszonyait újra rendezzék. Ehhez szükséges, hogy a döntésen kívül levők új tartalmú törekvéseikkel kényszerítsék a döntési szférában levőket a helyzet megváltoztatására. Ha a szervezet bármelyik pólusa erre az átalakulási folyamatra nem érett, akkor az nem fog fejlődni, hanem visszacsuszás, stagnálás vagy szétesés következhet be egyéni és csoportszinten egyaránt. A mobilitás sikeres reálizálásának feltétele tehát a paralell mozgás, amelyben a döntési szférán kívül levők mozgása arra kényszeríti a döntési szférában levőket, hogy felszámolják előbb önmagukat, és új minőségű viszonyt alakítsanak ki. A permanens fejlődés csak ilyen módon biztosítható.

Melyek a mobilitás ellen ható folyamatok a szubjektum oldalán?

Első és legfontosabb az az ellenhatás, amelyet leginkább társadalmi elvárásnak, a szocializáció során kialakult normatív viselkedésnek nevezhetünk; a konkrét szerep meghatározta magatartás. A mobilitás minden esetben e normatív elvárásokkal szembeni mozgás, pontosabban mindig az ilyen magatartást kikezdő aktivitás. Az a normatív viszonyulási mód történelmi örökség, a feudalizmus patriarchális hagyományaiban, a társadalmi elnyomatásban fogant, a társadalmi előjogok és a pénz tiszteletében testesül meg. Lényegében a konformis emberi magatartást jelenti, a helyzeteknek való kiszolgáltatottságot, a mindenkori viszonyokhoz való rezignált alkalmazkodást.

Ennek a magatartásnak a negatív hatása a karrierizmus, a normativitás eszközként való felhasználása az egyéni életpálya csúcspontokba emeléséhez hibás orientációk alapján.

A másik fontos ellenhatás a társadalmilag szervezett termelés célkitűzéseinek és a megtermelt többlettermék elosztása feletti rendelkezés szférájából való kiszorulás, illetve kilépés hatása. Ez nem más, mint a belső emigráció képote: olyan tevékenység folytatása, amellyel az előbbi szfé-

rában elszenvedettek kompenzálhatók, és valamifajta pótelég-tételt nyújtanak.

A kompenzálás eszköze a pénz, az anyagi presztizs, a mértéktelen fogyasztás, a megszerzés módja viszont munka ti-pusu.

Harmadik ellenhatás mindkét szférából való kikerülés miatt a társadalom teljes perifériájára szorulás. Ez olyan magatartásokat foglal magában, mint a bűnözés, az erkölcsi züllés, a szellemi elbutulás, a kábítószeres élvezete, az alkoholizmus stb.

Negyedik ellenhatás az életből való kikerülés. A beteg-ségtől, a haláltól való félelem, valamint a betegségek és az öngyilkosság tartoznak ide. Az is a társadalomból való kiszorulásnak az útja, a legradikálisabb ut, menekülés a döntések, a beavatkozás felelőssége elől.

A fenti hatásokat tehát felfoghatjuk úgy is, mint a sze-mélyiség társadalmi közegének fékező erőit a mozgással együtt-járó harc megvívásával szemben, és értelemszerűen a személyi-ség belső világának ellenhatásait is, mint az átalakulás szub-jektív gátjait. Mindezekre az ellenhatásokra a lányok élet-utjában bőven találtunk példát.

A mobilitást elősegítő társadalmi hatások egyik legkri-tikusabb eleme a konkrét szociális alakzat célkitűzéseinek és vezetésének azon sajátossága, hogy a maga szervezeti és dön-tési szintjén valami olyan programmal áll elő, amely nem nor-matív a szervezeti rendszerben, azaz kísérleti típusu, eltér attól az uttól, amelyet a többi egység képvisel, azzal a nem titkolt törekvéssel, hogy kísérletének termékét a későbbiek-ben majd az egész szervezeti szinten érvényesíteni fogja, legalábbis a szervezeti szint döntési szférájába igyekszik bejuttatni az általa kitermelt szempontot. Minél inkább uji-tó típusu a célkitűzése a szervezetnek, annál inkább termeli ki belső differenciálódása során azokat a feszültségeket, a-melyek ugyan az egész kísérletet kudarcba fullaszthatják, de

a megújulás lehetőségét is bővítetten ujratermelik. Amennyiben ilyen újításra nincs mód, konvencionális a társadalmi szervezet tevékenysége és célja, akkor erre a mozgásra kevésbé van lehetőség, és csak egy sokkal jobban elhúzódó folyamat eredményeként állhat elő. Hangsúlyozni kell viszont, hogy a fenti dinamika kialakulásának előfeltételei a konvencionálisan működő szervezetek, mint a társadalom hagyományait fenntartó erők.

A mobilitást elősegítő hatások másik csoportja az a mozgás sikerességét bizonyító példák. Ezek azonban viszonylag kis körben és alacsony hatékonysággal működnek, sem a szocialista művészet, sem a társadalom más ideológiai közvetítő szférája nem karolja fel elégé. A közművelődés szakemberei, a népművelők még jobbára a hibás orientációk hatása alatt - az egyébként valóban fontos, a társadalmi felemelkedést kísérő - kulturális, életszínvonalbeli, életmódbeli változásokat hangsúlyozzák. Ezért figyelmüket nem arra fordítják, hogy azt a folyamatot segítsék elő, amely során mind több ember a döntési szférába bekerül, hanem sokkal inkább figyelnek arra, hogy milyen, a kapitalista rendszerből fennmaradt hiányosságaink vannak a kultúra terén. Ugy látják, hogy ezek felszámolásán keresztül az előző folyamat is végbemegy. Közben azonban elfelejtik, hogy az emberek fő tevékenysége nem a kulturálódás, művelődés, tanulás stb., hanem a termelő, illetve erre mintázódó más munkatevékenység, amelyben nap, mint nap ujratermelik azokat a viszonyokat, amelyek az előzőek elérésének is gátjai. /24/

A Keltex-ben végzett kísérleteink azt bizonyították, hogy a szocializmusban adekvát mobilitás elősegítése - kulturális eszközökkel - csak abban az esetben lehetséges, ha az üzem és vállalatvezetés oldaláról, valamint a brigádok és műszakok vezetői oldaláról megtörténik az a lépés, hogy a munkásszállói fiatalok érdekeit integrálják a lényeges döntésekbe. /25/

Mi a magunk részéről arra törekedtünk, hogy ezeknek a szempontoknak a tudatosításában, megfogalmazásában segítsünk. Művészeti alkotások - különösen az irodalom és a film - képek hatást gyakorolni e munkásfiatalok szűkebb /a szállói élet/, illetve tágabb /üzemi kollektíva/ társadalmi közegükben megvalósuló magatartásukra abban az esetben, ha úgy választjuk ki a művészeti alkotásokat, hogy azok életük alapkérdéseire reflektáljanak.^{/26/} Minden ilyen kísérlet azonban bukásra van ítélve akkor, ha az imént jelzett objektív feltételek nem adóttak, ha az üzem vezetése nem ismeri fel a döntési szférába igyekvés igényét, és nem ad lehetőséget sem az üzem, sem a szálló életében ennek realizálódására. Megbizonyosodtunk arról, hogy nem a kulturális különbségek mennyiségi szemlélet alapján történő felszámolását kell tevékenységünk homlokterébe állítanunk, hanem ezt a célt a társadalmi mobilitásra késztetésen keresztül kell elérnünk a közben természetes és spontán módon növekvő kulturálódási és művelődési igények kielégítésével. A meglévő kulturális, életmódbeli különbségek megszüntetéséhez az ezeket konzerváló és fenntartó viszonyokat is fel kell számolnunk. Ennek utja a szocializmus különös vívmánya lehet: az emberek mind nagyobb számának a döntési szférába kerülése.

A fenti igénynek a népművelési szituáció azon formája felel meg, amelyben a tevékenységet irányító és a befogadó között az egyoldalú kapcsolat oly módon változik, hogy annak eldöntését, hogy a befogadónak mire van szüksége, ne a népművelő a saját szempontjai alapján döntse el, - legyen az bármily jó és kívánatos - hanem a befogadó szempontjainak integrálásával közösen határozzanak. Közösen kell tehát feltárni a valóban égető, a személyiség fejlődését gátló gondokat és ennek alapján közösen megfogalmazni a művelődéssel szemben támasztott igényeket.^{/27/} Így válhatnak mindketten a művelődési helyzet közös meghatározójává, és így képesek egymást leginkább aktivizálni.

I r o d a l o m

/1/

Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás kutatása. In: A szociológia ágazatai. Szerk.: Kulcsár Kálmán, Kossuth, 1975. 95-109.

Z. Bauman: Általános szociológia. Kossuth, 1967. 458-471.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi, 1973. 287-311.

Ferge Zsuzsa: A szocialista társadalmi struktúra dinamikája. Valóság, 1976. 11. 13-25.

Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai, 1971. 222-232.

J. Szczepanski: A szociológia alapjai. Kossuth, 1968. 232-236.

/2/

Veres Sándor-R. Mátyus Alice: Falusi lányok Pesten. In: Írószemmel, 1976. Kossuth, 1977. 199-224.

Veres Sándor: Munkásszálló és életmód. Elméleti-módszertani tanulmányok 9. MTA Pszichológiai Intézet, 1977. 9-21.

/3/

Z. Bauman: Általános szociológia. Kossuth, 1967. 461-464.

S. Aaronovitch: A brit uralkodó osztály. Kossuth, 1963. 175-180.

- /4/ P. Sorokin: Társadalmi mobilitás /részlet/ in: A szociológia története 1917-1945 között. /Szöveggyűjtemény/ II. kötet Szerk.: Huszár Tibor és Somlai Péter, Tankönyvkiadó, 1974. 57-82.
- /5/ Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás kutatása in: A szociológia ágazatai, szerk.: Kulcsár Kálmán, Kossuth, 1975.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi, 1973.
- /6/ S. Aaronovitch: A brit uralkodó osztály. Kossuth, 1963. 190-206.
- Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth, 1976. 59-70.
- /7/ Herman István: Sigmund Freud, avagy a pszichológia kalandja. Gondolat, 1964. 146., 278-290.
- /8/ Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás kutatása in: A szociológia ágazatai, szerk.: Kulcsár Kálmán, Kossuth, 1975.
- Kemény István: A mobilitás társadalmi összefüggései in: Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon. Akadémiai, 1968.
- /9/ Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi, 1973.
- Ferge Zsuzsa: A szocialista társadalmi struktúra dinamikája. Valóság, 1976. 11.

- /10/ Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth, 1974. 140-163.
- /11/ Tőkei Ferenc: A szocializmus dialektikájához, Kossuth, 1974. 55-61.
- /12/ Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth, 1974. 140-163.
- /13/ Veres Sándor: Munkásszálló és életmód. Elméleti-módszertani tanulmányok 9. MTA Pszichológiai Intézet 1977.
- /14/ Héthy Lajos-Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai, 1972.
- /15/ Garai László: Személyiségdinamika és társadalmi lét. Akadémiai, 1969. 81-208.
- /16/ Uo. 165-218.
- /17/ Garai László: Kategorizációs paradoxon megfigyelése kísérleti nagycsoportban. Magyar Pszichológiai Szemle 6. 1976. 544-553.
- Garai László: Racionalizáló lény. Valóság, 1977. 7. 71-81.
- Járó Katalin-Veres Sándor: Önmeghatározás és társas pozíció. Köznevelés, 1976. 18.sz. 19-21.
- /18/ Garai László: Személyiségdinamika és társadalmi lét. Akadémiai, 1969. 165-218.
- /19/ Andics Jenő: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetben. Akadémiai, 1977.

- /20/ Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus.
Kossuth, 1974. 93-113.
- /21/ Uo. 140-163.
- /22/ Garai László: Racionalizáló lény. Valóság 1977. 7.sz.
71-81.
- /23/ Veres Sándor-R. Mátyus Alice: Falusi lányok Pesten
in: Írószemmel 1976. Kossuth, 1977.
- /24/ Uo.
- /25/ Veres Sándor: Életmód és művészet szintézise a munkás-
szálláson. /Zárótanulmány egy közművelődési kísérlet-
ről/ Népművelési Intézet, 1977. /kézirat/
- /26/ Uo.

Veres Sándor-R. Mátyus Alice: Falusi lányok Pesten
in: Írószemmel, 1976. Kossuth, 1977.
- /27/ Uo.